
Zmiany demograficzne województwa mazowieckiego w latach 1990-2030 i ich skutki

Przemysław Śleszyński

STRESZCZENIE

W artykule zawarto najważniejsze wyniki badań z raportu modułowego pod tym samym tytułem, realizowanego w projekcie *Spoleczno-demograficzne uwarunkowania rozwoju Mazowsza* („Trendy rozwojowe Mazowsza”). Wykazano, że województwo mazowieckie jest obszarem silnie zróżnicowanym społeczno-demograficznie. Wymaga to odmienności polityki przestrzennej i regionalnej, w nawiązaniu do specyfiki funkcjonalno-osadniczej i uwarunkowań historyczno-kulturowych. Naczelną prawidłowością historyczną jest cykliczność procesów demograficznych, nawiązujących do kolejnych wyżów i niżów demograficznych, z tendencją do zmniejszania amplitudy natężenia zdarzeń demograficznych. Natomiast podstawową prawidłowością przestrzenną w skali województwa jest monocentryczność osadnicza i zogniskowanie procesów demograficznych, w tym przemieszczeń ludnościowych, w nawiązaniu lub podporządkowaniu względem aglomeracji warszawskiej. Ponadto skala i natężenie obserwowanych, a zwłaszcza obiektywnie spodziewanych w najbliższych dwóch dekadach problemów ludnościowych i społecznych, skłania do uznania obecnego na obszarach peryferyjnych stanu za kryzys demograficzny. Niezależnie od oceny tego stanu, konieczne jest pilne przygotowanie programu aktywizacji tych obszarów i łagodzenia skutków depopulacji. Wnioski wypracowane dla województwa mają, częstokroć, charakter uniwersalny i mogą być wykorzystane w studiach krajowych, w tym zwłaszcza w polityce demograficznej, regionalnej i przestrzennej państwa.

Wstęp: założenia, cele, materiały źródłowe i metodyka

Waga i znaczenie problemu przemian społeczno-demograficznych dla rozwoju Mazowsza wynika ze skali tych procesów, oddziałujących na systemy zagospodarowania i organizacji przestrzennej. Z powodu zmian liczby ludności oraz ich struktury na różnych obszarach geograficznych zmieniają się nie tylko wewnętrzne mechanizmy rozwoju, ale także zapotrzebowanie na różnego rodzaju usługi i infrastrukturę.

Nadrzędne cele demograficznych badań uwarunkowań rozwoju Mazowsza można ogólnie klasyfikować jako: opisowo-poznawcze, prognostyczne, wyjaśniające oraz użyteczne. Natomiast w sensie operacyjnym cele te sformułowano kilkustopniowo, zgodnie z logiką metodologiczną:

- 1) rozpoznanie, w tym uściślenie i uporządkowanie, wiedzy na temat procesów rozwoju demograficzno-społecznego w województwie mazowieckim;
- 2) wykazanie ich specyfiki i prawidłowości w zakresie dynamiki, czasu trwania, wewnętrznych struktur oraz zróżnicowania przestrzennego;
- 3) objaśnienie związków zachodzących pomiędzy poszczególnymi zjawiskami i procesami;
- 4) konstrukcja wariantowych scenariuszy rozwoju sytuacji demograficzno-społecznej, w zależności od uwarunkowań wewnętrznych (wynikających z ustalenia specyfiki i wykrytych prawidłowości oraz wzajemnych współzależności), modyfikowanych czynnikami zewnętrznymi (sytuacja polityczno-gospodarcza, megatrendy, itd.);
- 5) wnioski praktyczne, propozycje działań i sugestie dla sektora decyzyjnego w zakresie kształtowania polityki regionalnej i przestrzennej oraz ogólnie polityki rozwoju.

W prezentowanym studium na temat stanu i dynamiki struktur demograficznych starano się uwzględnić wymienione cele ogólne, jak i wspomniane wcześniej ogólne uwarunkowania. Opis procesów ludnościowych wynika, z jednej strony, z potrzeb użytkowych, z drugiej, w odróżnieniu od typowych analiz demograficznych na podstawie stanów *de iure*, badania uzupełniono o szacunek podstawowych wskaźników demograficznych, wynikających z uwzględnienia ludności zamieszkałej *de facto*.

Metodyka badań była wtórna w stosunku do stawianych celów, musiała też być modyfikowana zakresem rzeczowym, wiarygodnością i dostępnością materiałów źródłowych. Analizy demograficzne w zdecydowanej większości oparto na powszechnie dostępnych danych elektronicznych z Banku Danych Lokalnych/Regionalnych GUS za lata 1995-2010. Dotyczyło to przede wszystkim obserwacji szeregów czasowych i wskazywania trendów statystycznych, modelowanych za pomocą nieskomplikowanych funkcji matematycznych.

Drugim zbiorem danych były informacje pochodzące ze spisów powszechnych, przy czym dane z najnowszego badania za 2011 rok nie były jeszcze dostępne. Szczególnie cenne w tym kontekście okazały się analizy zmian w rozmieszczeniu ludności, pozwalające śledzić rozwój demograficzny obszaru obecnego województwa mazowieckiego od 1950 roku.

Trzecia kategoria dotyczyła źródłowych danych posiadanych przez różne instytucje, w tym GUS, zamawianych specjalnie na potrzeby projektu. Najważniejsze z nich to, zwłaszcza, międzygminna macierz migracji dla roku 2009, obejmująca rejestrowane zameldowania ludności w ruchu przekraczającym granice poszczególnych gmin.

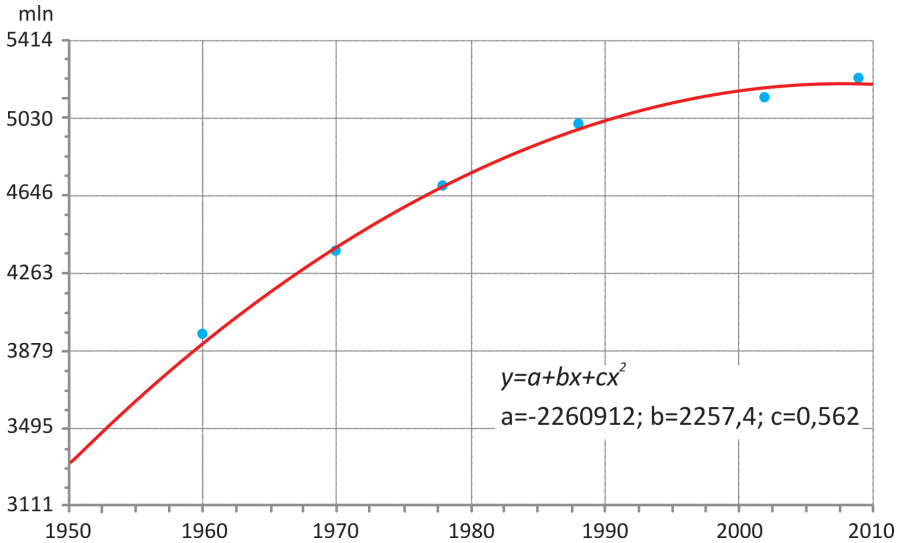
Szacunek ludności niezameldowanej, a faktycznie przebywającej na obszarze gmin Mazowsza, został wykonany głównie w oparciu o dane bazy adresowej płatników ZUS.

Ze względu na rozległość tematyczną i problemową opracowania, konieczne było korzystanie z szerokiego spektrum metod badawczych, mieszczącego się w kanonie nauk społecznych i geograficznych. Pod względem formalnym były to metody głównie ilościowe, rzadziej jakościowe oraz nawiązujące do metodologii geografii społeczno-ekonomicznej, socjologii i ekonomii. Metody były dobierane w taki sposób, aby umożliwić analizę związków przyczynowo-skutkowych opisywanych zjawisk i procesów. Ze względu na specyfikę przedmiotową (ludność, struktury społeczno-ekonomiczne) najpowszechniej wykorzystane zostały analizy szeregów czasowych w różnych układach kohortowych i przestrzennych. Cenne okazały się metody kartograficzne, pozwalające na efektywną i zrozumiałą identyfikację oraz interpretację przestrzenną zjawisk i procesów społeczno-demograficznych.

Istotnym zasobem danych były różnego rodzaju bazy wektorowe, zgromadzone w postaci spójnego Systemu Informacji Geograficznej, pozwalające na efektywne obliczenia w obrębie różnych podziałów administracyjnych i funkcjonalnych, w tym agregację ilościową i jakościową, do pożądaných zestawień, np. gmin do agregatów ponadgminnych. Należy też podkreślić, że ze względu na potrzebę wiarygodności danych w badaniach porównawczych oparto się przede wszystkim albo na danych ze spisów powszechnych, albo na analizie dłuższych szeregów czasowych.

Otrzymanie danych spisowych 2011 powinno być istotnym czynnikiem weryfikującym obecne analizy oraz monitoring procesów i trendów społeczno-demograficznych. Pełne ich

Ryc. 1. Zmiany liczby ludności na obszarze obecnego województwa mazowieckiego w latach 1950-2009.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS (dane ze spisów powszechnych 1950, 1960, 1970, 1978, 1988, 2002 oraz rejestracji bieżącej. Dane sprzed 1999 roku zagregowane według gmin do obszaru w obecnych granicach województwa).

wykorzystanie powinno być jednym z elementów kontynuacji monitoringu procesów rozwojowych.

Trendy rozwoju demograficznego

Trendy rozwoju demograficznego do 2010 roku zestawiono w oparciu o statystykę *de iure*, tj. rejestrowane zdarzenia demograficzne. W szczególności omówiono stan i dynamikę ludności, zmiany zaludnienia, rozmieszczenie ludności, przemiany struktury osadniczej, ruch naturalny, wewnętrzne migracje rejestrowane, migracje zagraniczne. W dalszej kolejności zajmowano się rodzinami i gospodarstwami domowymi, tj. ich strukturą wielkości oraz składem rodzinnym i strukturą demograficzną.

Liczba ludności, zameldowanej na obszarze obecnego województwa mazowieckiego, w latach 1950-2009 wzrosła z 3,3 do 5,2 mln, a więc o blisko 60%. Wzrost ten nie był regularny w czasie, ale daje się go aproksymować funkcją z rodziny wielomianowych drugiego stopnia (ryc. 1). Największą dodatnią dynamikę notowano w ramach powojennego przyrostu kompensacyjnego. W latach 1950-1960 średnioroczne zmiany osiągały powyżej 60 tys. osób. Od około 2000 roku notuje się zdecydowane wyhamowanie wzrostu oficjalnie rejestrowanej liczby ludności do poziomu kilkunastu tysięcy osób rocznie.

Pełniejsze zróżnicowanie przyrostów i spadków ujawnia się, gdy zastosujemy podział na typy funkcjonalne (tabela 1). W analizie tej wykorzystano posiadane dane ze spisów powszechnych, przeliczone do obecnego układu terytorialnego, uwzględniając również zmiany terytorialne (np. Warszawa w całym okresie 1950-2009 liczona jest w granicach z 2009 roku, czyli z Wesołą, Ursusem, itd., będącymi niegdyś odrębnymi miastami).

Tabela 1. Zmiany liczby ludności w województwie mazowieckim w latach 1950-2009 według typów gmin. Na podstawie danych GUS ze spisów powszechnych (1950, 1960, 1970, 1978, 1988, 2002) i rejestracji bieżącej (2009).

Kategoria gmin*				1950	1988	2009	1950-1988	1988-2009
				tys.			%	
Obszary zurbanizowane	Funkcjonalne Obszary Miejskie	Stołeczny (Warszawa i jej strefa podmiejska – Obszar Metropolitalny Warszawy)	Rdzeń stolicy kraju i województwa (Warszawa)	839,8	1 666,2	1 714,4	98,4	2,9
			Gminy strefy podmiejskiej Warszawy (strefa intensywnego zagospodarowania)	303,6	579,5	725,1	90,9	25,1
			Gminy strefy przedmiejskiej Warszawy (strefa ekstensywnego zagospodarowania)	228,5	340,0	393,0	48,8	15,6
	Subregionalne (ośrodki subregionalne i ich strefy podmiejskie)	Rdenie miast subregionalnych (Ciechanów, Płock, Radom, Siedlce)	189,8	503,1	526,4	165,1	4,6	
		Gminy stref podmiejskich ośrodków subregionalnych	131,9	159,6	182,8	21,0	14,5	
	Lokalne	Gminy ze stolicami powiatów	218,2	418,5	433,9	91,8	3,7	
	Obszary niezurbanizowane	Gminy o intensywnym rozwoju funkcji pozarolniczych		208,3	242,1	241,1	16,3	-0,4
Gminy o intensywnym rozwoju rolnictwa		737,1	674,6	615,1	-8,5	-8,8		

Obszary niezurbanizowane	Gminy o ekstensywnym rozwoju, głównie rolnicze	445,8	414,0	390,3	-7,1	-5,7
Warszawa i strefa podmiejska		1 371,8	2 585,8	2 832,6	88,5	9,5
Ośrodki subregionalne i ich strefy podmiejskie		321,8	662,8	709,2	106,0	7,0
Obszary zurbanizowane		1 911,8	3 667,0	3 975,7	91,8	8,4
Obszary niezurbanizowane		1 391,1	1 330,8	1 246,5	-4,3	-6,3
Razem		3 302,9	4 997,8	5 222,2	51,3	4,5

*Kategoria gmin nawiązuje do typologii funkcjonalnej, wykonanej specjalnie dla potrzeb projektu „Społeczno-demograficzne uwarunkowania rozwoju Mazowsza”. Oparto ją na trzech nadrzędnych założeniach: dedukcyjnej hierarchii cech różnicujących, kolejnego wykluczania gmin oraz indukcyjnego różnicowania wtórnego. Uznano, że celem typologii jest podział na typy, charakteryzujące się zróżnicowaniem pod względem administracyjnym, funkcjonalnym (pełnionych funkcji społeczno-gospodarczych i powiązań funkcjonalnych) oraz morfologicznym. Szkielet typologii stanowi sieć najważniejszych ośrodków osadniczych na trzech poziomach hierarchicznych: stołecznym (MS), subregionalnym (MG) wraz ze strefami podmiejskimi (PS i PG), a także ośrodki powiatowe (MP), przy czym dla Warszawy wyróżniono dwie strefy podmiejskie (o bardziej i mniej intensywnym zagospodarowaniu). Pozostałe gminy klasyfikowano na podstawie natężenia występowania funkcji gospodarczych (gminy o intensywnym rozwoju funkcji pozarolniczych O, gminy o intensywnym rozwoju rolnictwa R i ekstensywnym rozwoju, głównie rolnicze E). Przedstawiona typologia ma charakter uniwersalny, stwarzający możliwości nie tylko dalszego różnicowania zbiorów, ale także łączenia w inne agregaty, tak jak to zaprezentowano w tabeli. Zaproponowany podział w zdecydowanie lepszy sposób pozwala objaśniać zróżnicowanie społeczno-gospodarcze województwa, szczególnie w ujęciu dynamicznym, niż dotychczasowe klasyfikacje, uwzględniające tylko administracyjne rozgraniczenie miast i wsi.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS (dane ze spisów powszechnych 1950, 1960, 1970, 1978, 1988, 2002 oraz rejestracji bieżącej. Dane sprzed 1999 roku zagregowane według gmin do obszaru w obecnych granicach województwa).

Wykazano, że podstawowe prawidłowości rozwoju demograficznego, w historycznym rozwoju całkowitej populacji i cząstkowych wskaźników demograficznych, w przypadku województwa mazowieckiego są dosyć typowe dla krajów wyżej rozwiniętych. Po II wojnie światowej wyróżnić można kolejne fazy rozwoju demograficznego, takie jak szybki przyrost kompensacyjny w latach 1946-55, a następnie jego kolejne, coraz bardziej spłaszczone, echa (1974-1986, 2000-2015). Wynika stąd pierwszy wniosek o cykliczności procesów demograficznych w województwie mazowieckim. Jest to nadrzędna prawidłowość, organizująca w zasadzie całokształt zjawisk i procesów ludnościowych, a zwłaszcza poziom urodzeń i późniejszych migracji. Cykliczność ta nie ma jednak charakteru równomiernego, kolejne wyże i niższe cechuje tendencja do zmniejszania wzajemnej amplitudy zróżnicowań poziomów zdarzeń demograficznych. Kolejny wyż demograficzny, który nastąpi mniej więcej w latach 2030-2050 (najprawdopodobniej w okresie 2035-2045), będzie praktycznie niezauważalny.

W sensie historycznym następują dwa podstawowe procesy: spadek zachowań (inklinacji) prokreacyjnych (ogólnie macierzyńskich i ojcowskich) oraz starzenie się społeczeństwa. Przy tym obecny wyż demograficzny jest krótkotrwały, spłaszczony i nadal nie zapewnia prostej zastępowalności pokoleń. Obydwa procesy są hamowane dodatnim saldem migracji wewnętrznych województwa z innymi regionami kraju, ale trzeba pamiętać, że ten naddatek wędrowniczy dotyczy w zasadzie jedynie obszaru metropolitalnego Warszawy. Ponadto

Tabela 2. Podstawowe prawidłowości demograficzne w województwie mazowieckim w głównych strefach funkcjonalnych. Wyjaśnienie kategorii obszarów w przypisie do Tabeli 1.

Zjawiska, procesy i stany	Kategorie obszarów (gmin)				
	Warszawa	Stołeczna strefa podmiejska i przedmiejska	Inne ośrodki subregionalne ze strefami podmiejskimi	Inne mniejsze miasta (stolice powiatów)	Najmniejsze miasta i pozostałe peryferyjne tereny wiejskie (obszary słabo lub niezurbanizowane)
Rozmieszczenie ludności	powolna koncentracja	silna koncentracja	stagnacja	depopulacja	silna depopulacja, tendencja do zamierania najmniejszych wsi
Przyrost naturalny	niski, z silną tendencją do reakcji na cykliczność wyzów i niżów demograficznych	rosnący	dość przeciętny (na tle kraju)	niski, z tendencją do stosunkowo mniejszej reakcji na cykliczność wyzów i niżów demograficznych	
Migracje	silne przyciąganie wyselekcjonowanych migrantów, o cechach klasycznego drenażu mózgow (młodsze i lepiej wykształcone roczniki)	silna suburbanizacja rezydencjalna	słabe przyciąganie, umiarkowana dekoncentracja w postaci suburbanizacji rezydencjalnej	emigracja o podłożu ekonomicznym	silna emigracja o podłożu ekonomicznym
Struktura demograficzna	tendencja do dwubiegowości: duży odsetek liczby osób w wieku młodszym produkcyjnym przy równoczesnej postępującej starości demograficznej, lekka feminizacja w kategorii 19-34 lata	szybka poprawa wskaźników obciążenia demograficznego	pogarszanie się wskaźników demograficznych (zła struktura wieku i płci, wzrost obciążenia demograficznego)	szybkie pogarszanie się wskaźników demograficznych, szczególnie w zakresie starości demograficznej	szybkie pogarszanie się wskaźników demograficznych, szczególnie w zakresie starości demograficznej, silna maskulinizacja w wieku 19-34 lata
Gospodarstwa domowe i rodziny	silna tendencja do wzrostu udziału gospodarstw jednorodzinnych	zmniejszanie się przeciętnej liczby osób w gospodarstwie domowym	pogarszanie się struktury gospodarstw domowych wskutek emigracji młodszych roczników i starzenia się pozostającej ludności		

Źródło: opracowanie własne.

następuje wydłużanie się przeciętnej długości życia, ale na kształtowanie struktur wieku ma ono znacznie mniejszy wpływ, niż przesuwanie się kolejnych wyżów demograficznych, zwłaszcza powojennego wyżu kompensacyjnego, wchodzącego od 2005 roku (kobiety) w wiek poprodukcyjny – kulminacja tego zjawiska przypada właśnie na lata 2010-2015.

Prawidłowości trendów demograficznych nakładają się na wewnętrzne zróżnicowanie regionalne województwa, decydując o prawidłowościach natury przestrzenno-demograficznej (tabela 2). W modelu tym centralną rolę odgrywa ośrodek warszawski, który ze względu na potencjał ludnościowy oraz stołeczną specyfikę społeczno-ekonomiczną, koncentruje szereg zjawisk i procesów. W wartościach bezwzględnych przeciętnie połowa zdarzeń demograficznych wiąże się bezpośrednio lub pośrednio z aglomeracją warszawską.

W odwrotnej sytuacji znajdują się gminy peryferyjne, tracące potencjał demograficzny. Ich charakterystyczną cechą jest spadek roli w poszczególnych kategoriach zdarzeń demograficznych.

Szacunek ludności *de facto*

Podstawowym celem tej części opracowania było ustalenie, w możliwie dokładny sposób, liczby osób faktycznie zamieszkałych w województwie mazowieckim. Liczba ta różni się od podawanej oficjalnie przez urzędy statystyczne z kilku powodów.

Po pierwsze, dane rejestrowane i udostępniane przez GUS obliczane są według ewidencji bieżącej ludności, a ta powstaje na podstawie zgłaszanych wymeldowań i zameldowań (regulują to odpowiednie przepisy prawne). Równocześnie tzw. obowiązek meldunkowy nie jest ściśle przestrzegany, zarówno ze względu na nikłe i w praktyce sporadyczne konsekwencje prawne, jak też zapowiedzi dalszego jego złagodzenia lub zniesienia. Po drugie, na obszarach najbardziej atrakcyjnych pod względem pracy i zamieszkania przebywa dosyć znaczna liczba osób nie posiadających stałego lub czasowego zamieszkania. Dotyczy to w pierwszej kolejności obywateli polskich, w drugiej – zagranicznych. Po trzecie, rozwój funkcji edukacyjnych wyższego rzędu powoduje koncentrację dosyć dużej liczby studiujących z całego kraju. Jest to specyficzna grupa, tylko w małej części zameldowana na pobyt czasowy, a w większości umykająca statystykom. Po czwarte, wskutek rozwoju procesów suburbanizacji w największych ośrodkach wystąpiły znaczne, nierejestrowane przemieszczenia ludności pomiędzy rdzeniami a strefami podmiejskimi.

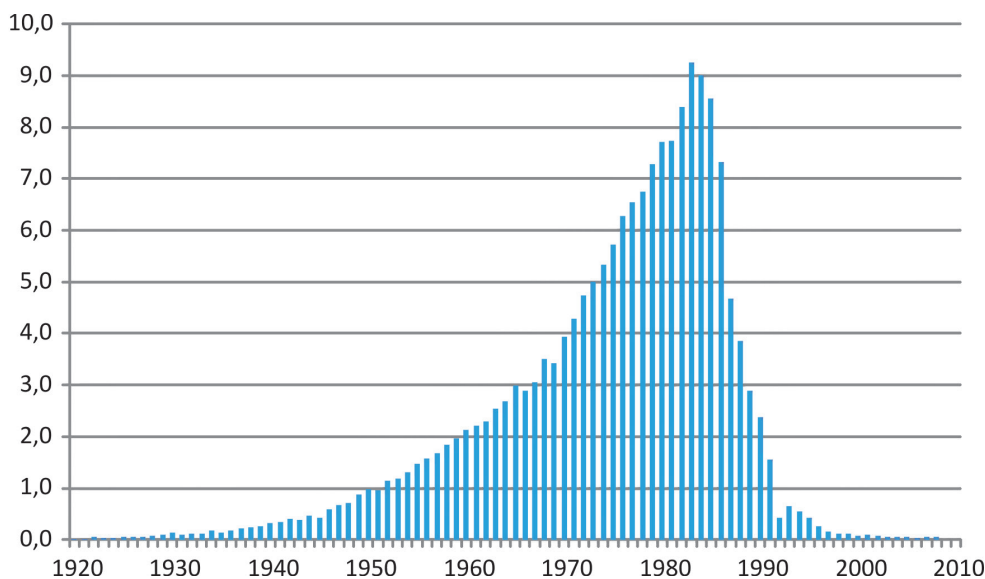
Powyższe zjawiska są charakterystyczne przede wszystkim dla aglomeracji warszawskiej. Wynika to z wielkości i stołeczności stolicy, determinujących skalę bezwzględną i cechy jakościowe związane z atrakcyjnością zamieszkania i pracy, a tym samym tzw. atrakcyjność migracyjną. W efekcie skutkuje to największą w skali kraju nierejestrowaną liczbą mieszkańców.

Punktem wyjścia do obliczeń była „oficjalna” liczba ludności, wykazywana przez GUS na podstawie ewidencji bieżącej ludności, według stanu na 30 czerwca i 31 grudnia każdego roku. W województwie mazowieckim liczba osób zameldowanych na pobyt stały lub czasowy, powyżej 3 miesięcy, to 5222,2 tys., z czego w wieku produkcyjnym – 3334 tys.

Liczbę osób faktycznie zamieszkałych szacowano na podstawie danych ZUS o osobach ubezpieczonych w systemie. Dane objęły ubezpieczonych, za których płatnicy złożyli dokumenty dotyczące okresu rozliczeniowego za styczeń 2011 roku. Kryterium wyboru ubezpieczonych stanowił adres zakwalifikowany do województwa mazowieckiego (korespondencji, zamieszkania, zameldowania) na podstawie kodu pocztowego. Szczegółowe obliczenia zostały wykonane dla 5-letnich grup wieku, a następnie zsumowane do kategorii wieku przedprodukcyjnego, produkcyjnego mobilnego i niemobilnego oraz poprodukcyjnego.

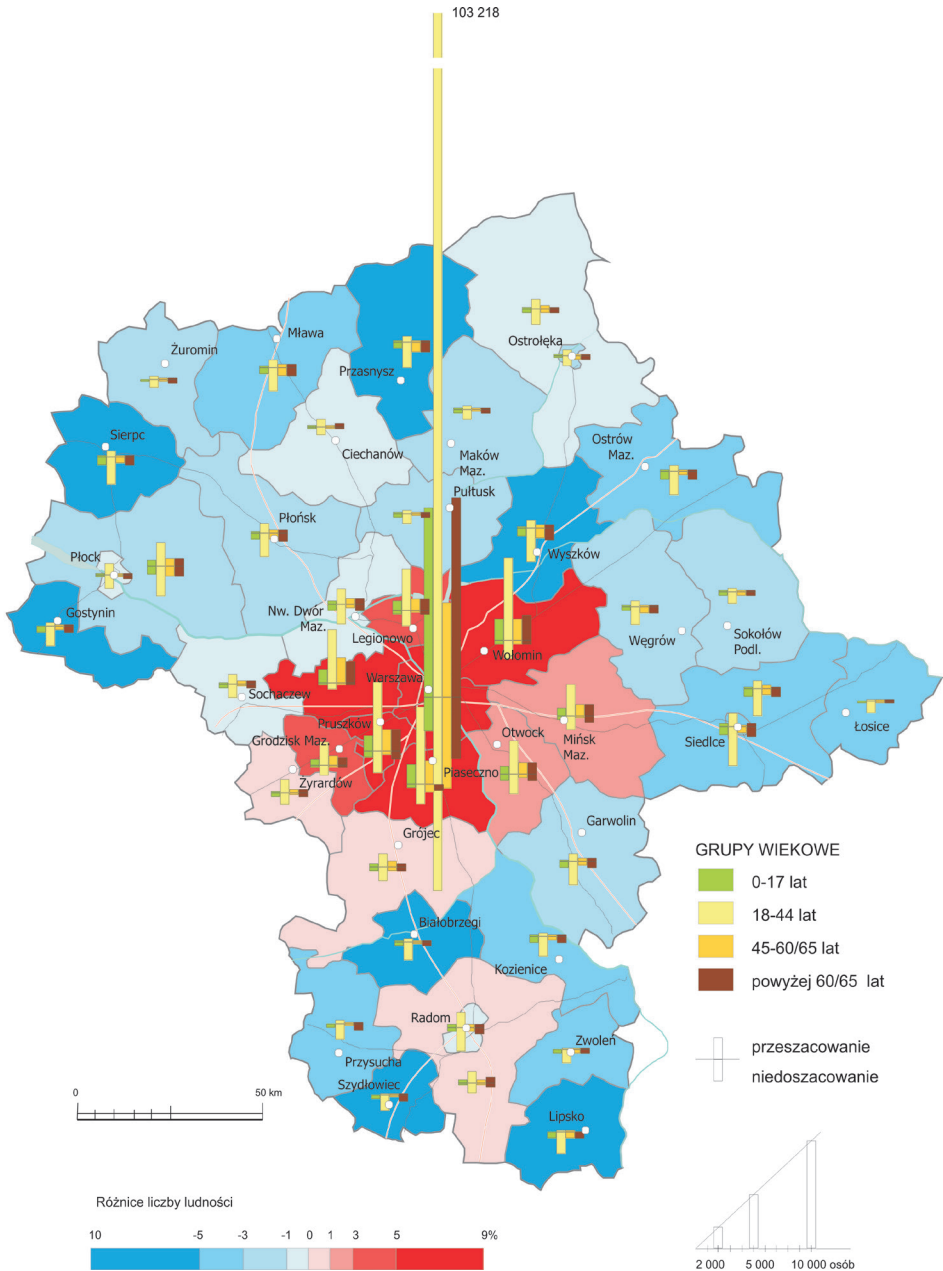
W bazie ZUS osób zameldowanych w województwie i niepodających innego adresu zameldowania lub korespondencji było 2188 tys. (94,0%). Odpowiednio, osoby mające różne adresy – w bazie stanowiły 140,6 tys. (6,0%). Wykryto charakterystyczny wzrost udziału osób zameldowanych poza województwem, a zamieszkałych na Mazowszu, wraz z obniżaniem się kategorii wieku (ryc. 2). Wysoki udział różnic adresowych dla roczników z młodszych kategorii wieku produkcyjnego wynika zdecydowanie z ich niestabilności mieszkaniowej. Różnice adresów zameldowania i korespondencji są związane z opuszczeniem domu rodzinnego, założeniem rodziny lub związku kohabitacyjnego i zamieszkaniem w innym lokum, najczęściej wynajmowanym. W kolejnych latach następuje stabilizacja zawodowo-mieszkaniowa, w tym w postaci zakupu własnego mieszkania i zameldowania się w nim. Warto w tym miejscu podkreślić, że okoliczność wyżu demograficznego nie jest współzależ-

Ryc. 2. Wykres udziałów procentowych osób o niezgodnych adresach zameldowania i zamieszkania (korespondencji) w stosunku do całkowitej populacji zarejestrowanej w rejestracji bieżącej w województwie mazowieckim według roczników urodzenia (stan w 2010 roku).

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ZUS.

Ryc. 3. Bezwzględne i względne różnice liczby ludności rejestrowanej i faktycznej w województwie mazowieckim według powiatów i podstawowych kategorii wieku w 2010 roku.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ZUS.

na z wysoką relacją osób znajdujących się pod adresem innym od zameldowania, ale wynika głównie ze specyfiki cyklu życiowego.

Przestrzenna analiza różnic adresów zameldowania i faktycznych pokazuje wyraźnie na dominację ośrodka stołecznego w tym zakresie (ryc. 3). Dodatkowe obliczenia wskazują, że różnice adresów w 61% wiązały się z Warszawą, a następne 19% – z gminami strefy podmiejskiej. Na tym ostatnim z wymienionych obszarów zwykle powyżej 5% płatników ZUS podało adresy zamieszkania lub korespondencji inne niż zameldowania.

Czynniki i bariery rozwoju demograficznego

Badania dosyć jednoznacznie potwierdzają formułowaną często tezę o polaryzacji społeczno-gospodarczej regionu. Istota tego procesu polega na zróżnicowaniu przestrzennego występowania (rozmiszczenia) zasobów ludzkich. Mają tutaj miejsce następujące trzy podstawowe prawidłowości:

- a) następuje koncentracja bardziej wartościowych (ze społeczno-ekonomicznego punktu widzenia) jednostek na obszarach metropolitalnych, przy równoczesnym ubożeniu pod tym względem regionów peryferyjnych. Dotyczy to osób zwłaszcza młodych, lepiej wykształconych, przedsiębiorczych;
- b) narastająca dysproporcja strukturalna dotyczy przede wszystkim cech jakościowych, związanych z wiedzą i umiejętnościami, a w mniejszym stopniu biologicznych;
- c) nierówności rozkładu przestrzennego zasobów ludzkich są wprost proporcjonalne w stosunku do odległości od centrów obszarów metropolitalnych i przyczyniają się do tworzenia „cienia metropolii” w różnych aspektach (dziedzinach). Inaczej, podstawową zmienną modyfikującą rozkład geograficzny polaryzacji jest dostępność przestrzenna (geodezyjna, czasowa lub ekonomiczna).

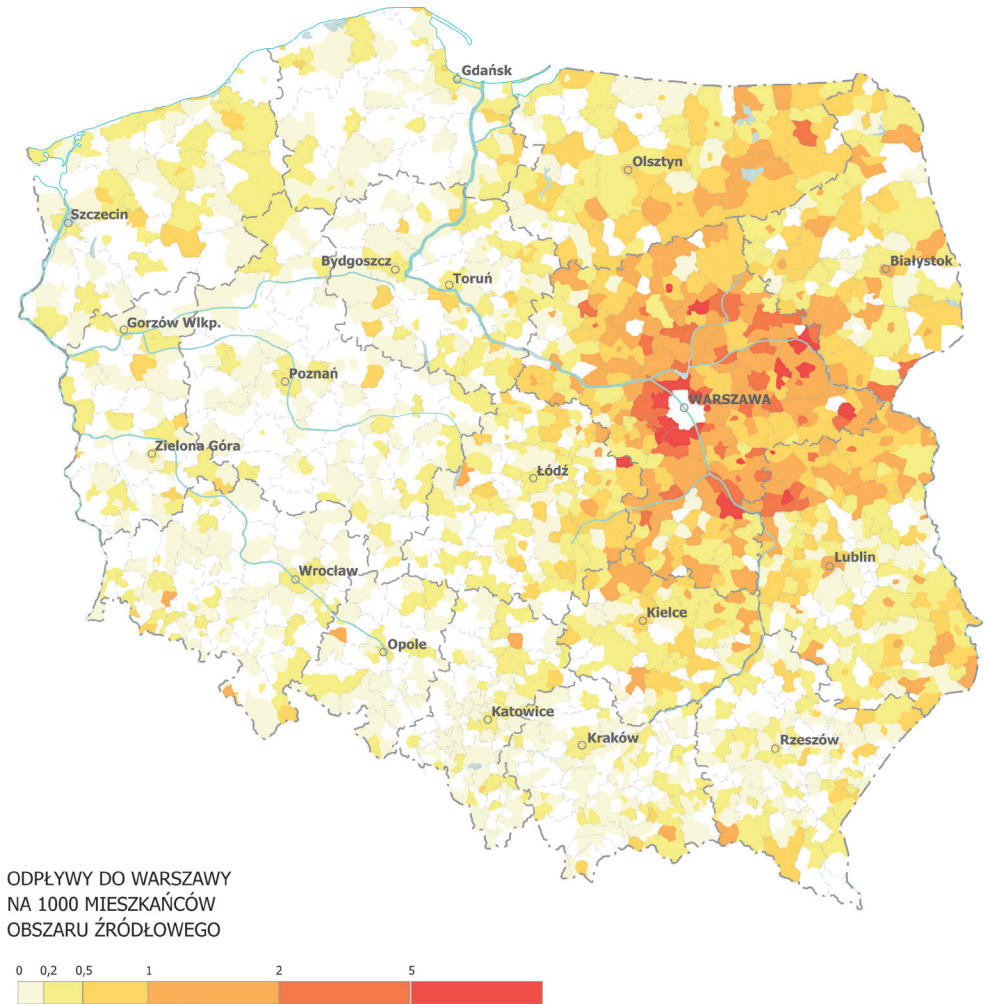
Proces polaryzacji zachodzi poprzez migracje ludności, motywowane klasycznymi czynnikami wypychającymi i przyciągającymi (brak pracy-możliwości zatrudnienia, złe warunki bytowe-dobre warunki bytowe, itd.). W przypadku województwa mazowieckiego wyróżnić można trzy skale tego zjawiska: międzynarodową, wewnątrzkrajową-regionalną i lokalną. Migracje międzynarodowe polegają głównie na cyrkulacyjnych przemieszczeniach związanych z pracą. Drugi szczebel, w sensie zasięgu przestrzennego, wiąże się z oddziaływaniem obszaru metropolitalnego Warszawy, wykraczającym znacznie poza granice województwa (ryc. 4). Ostatni szczebel dotyczy najkrótszych ruchów wędrowniczych, związanych z przemieszczeniami w obrębie lokalnych układów osadniczych, zazwyczaj w układzie miastowieś.

Wyróżnić można trzy okresy zróżnicowanego drenażu migracyjnego:

- 1) 1990-1995 (związanego z silną restrukturyzacją gospodarki, w tym reorientacją na rozwój sektora usługowego oraz wzmożoną emigracją zagraniczną);
- 2) 1995-2004 (silnego drenażu wewnętrznego, polegającego na migracjach w kierunku rozwiniętych metropolii, tzw. „wielkiej piątki”, a zwłaszcza Warszawy¹);

¹ Oprócz Warszawy są to Gdańsk (Trójmiasto), Poznań, Wrocław i Kraków. Nazwa jest używana zwłaszcza w środowiskach biznesowych na określenie tych metropolii, które przodują pod względem komercyjnych inwestycji budowlanych.

Ryc. 4. Natężenie rejestrowanych stałych wędrówek do Warszawy w 2009 roku.

Źródło: opracowanie własne na podstawie niepublikowanych danych GUS (międzygminne macierze wymeldowań i zameldowań).

- 3) po 2004 roku (silnego drenażu zagranicznego, związanego z oficjalnym „otwarcie” rynków pracy w niektórych krajach „starej” UE oraz rozwojem rynku lotniczego, umożliwiające łatwość i niskie koszty przemieszczania się na niespotykaną dotychczas skalę, a także szczytowym okresem wchodzenia na rynek pracy roczników wyżu demograficznego 1974-1984).

nnych (mieszkaniowych i niemieszkaniowych).

Obserwowane przepływy ludnościowe wiążą się wymywaniem zasobów (tzw. efekt wiru wodnego), opisanym w klasycznej już teorii rozwoju regionalnego Gunnera Myrdala, sformułowanej w latach pięćdziesiątych ubiegłego wieku². W regionie warszawskim najwcześniej zwrócił na to uwagę P. Korcelli [1995, 1997], a później m.in. P. Lisowski [2000], M. Grochowski i T. Zegar [2004] oraz R. Lusawa [2009]³. Natomiast po raz pierwszy empirycznie dowiódł tego zwłaszcza M. Smętkowski [2003], a później P. Śleszyński [2009]. Ten ostatni zwrócił uwagę na statystyczny związek w okresie międzypisowym (1988-2002) pomiędzy odpływem ludności z wyższym wykształceniem z gmin peryferyjnych, a ich osiedlaniem się na obszarach metropolitalnych. W efekcie tego powstał charakterystyczny „cień” Warszawy – pierścień gmin położony w odległości około 60-90 km od stolicy, o wyjątkowo niskim udziale mieszkańców z wykształceniem wyższym.

W obrębie województwa można wyróżnić demograficzne obszary problemowe (ryc. 5), związane głównie z depopulacją (północne, wschodnie i południowe części regionu) oraz chaotyczną koncentracją ludnościową (aglomeracja warszawska). Depopulacja powoduje osłabianie ogólnego potencjału demograficznego gmin, a w dalszej kolejności, liczne procesy towarzyszące i współzależne, związane zwłaszcza ze starzeniem się społeczeństw i zubażaniem ich kapitału ludzkiego, zarówno poprzez brak prostej zastępowalności pokoleniowej, jak i wymywanie wskutek emigracji. Nadmierna i chaotyczna koncentracja powoduje rozrywanie dotychczasowych więzi społecznych, zaburzenia proporcji płci i wieku oraz ogólną destabilizację ukształtowanych w dotychczasowym rozwoju lokalnych układów osadniczych i lokalnych struktur demograficznych. Stopniowe rozwarstwianie się i polaryzacja przestrzenna prowadzi do podziału regionu na obszary o prawidłowej i wadliwej strukturze demograficznej, a dalej – do pogłębiania się barier rozwojowych i napięć społecznych.

Prognozy demograficzne

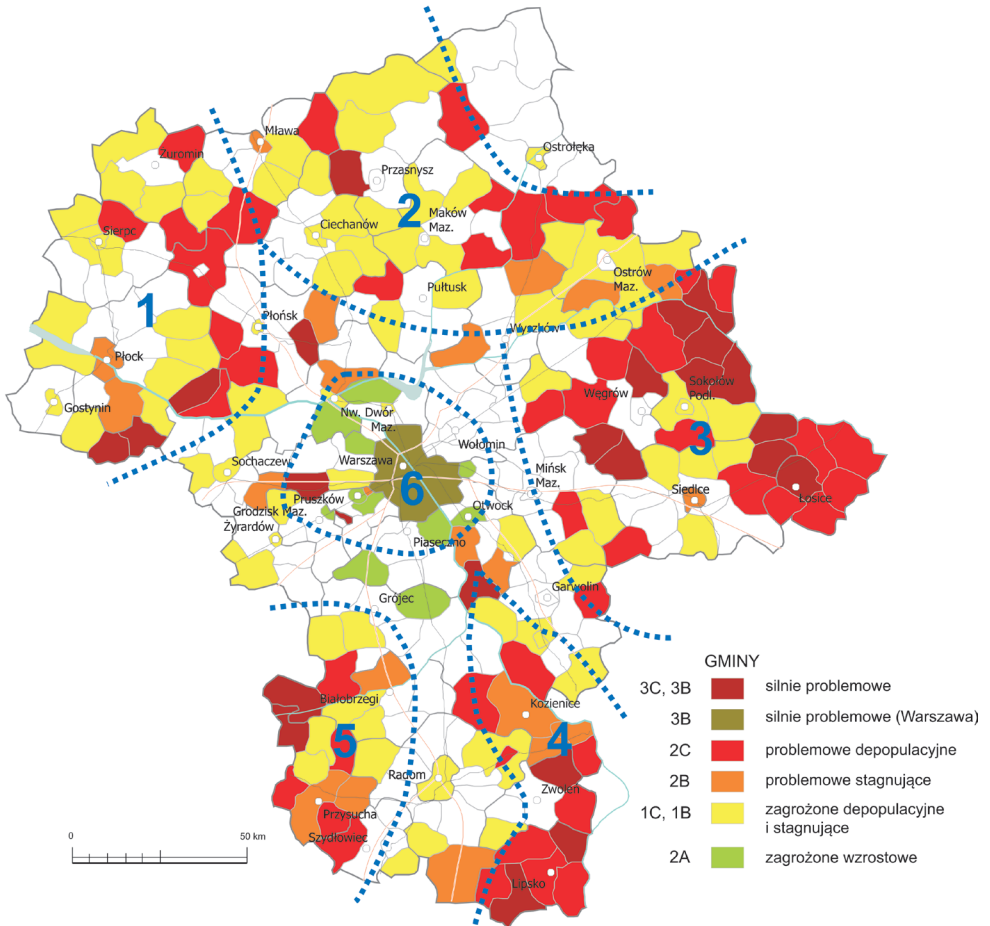
Ostatnia prognoza demograficzna GUS, z lipca 2011 roku, została opracowana według powiatów. Z powodu braku uwzględnienia ludności niezameldowanej, konieczne są pewne korekty interpretacyjne, które na obszarze województwa mazowieckiego mają dosyć istotne znaczenie.

W świetle tej prognozy liczba ludności Mazowsza do 2030 roku ma wzrosnąć o około 4%, tj. do 5480 tys. osób. Największe wzrosty mają dotyczyć stołecznych powiatów podmiejskich (zwłaszcza piaseczyńskiego i grodzkiego, a nadto warszawskiego zachodniego i legionow-

² Na upowszechnienie teorii G. Myrdala w Polsce niewątpliwie miało wpływ przetłumaczenie jego pracy już rok po oryginalnym wydaniu w Anglii (1957 rok), stąd też negatywne wymywanie zasobów i przeciwny do niego rozprysk pozytywnych bodźców stał się z czasem naczelnym lejtmotywem większości rozważań o koncepcjach rozwoju regionalnego Polsce. Współcześnie, problem „wysysania” pojawia się często w codziennej publicystyce, a nawet filmach, literaturze pięknej, itd.

³ Warto jednak zaznaczyć, że również przed 1989 rokiem zwracano dosyć często uwagę na efekty wymywania podczas badania procesów depopulacji (np. w pracach Zespołu Problemu Międzyresortowego „Podstawy Przestrzennego Zagospodarowania Kraju” w ramach studiów nad Makroregionem Funkcjonalnym Warszawy: [Eberhardt 1985, Mirowski 1986]).

Ryc. 5. Delimitacja i typologia demograficznych obszarów problemowych w województwie mazowieckim. Obszary problemowe: 1 – płocki; 2 – ciechanowsko-kurpiowski; 3 – siedlecki; 4 – kozienicki (nadwiślański); 5 – nadpilicki; 6 – warszawski. Granice obszarów są otwarte ze względu na przedłużenie występowania zjawisk negatywnych w innych województwach. W przypadku Warszawy prawdopodobnie liczba cech negatywnych jest nieco mniejsza i wynosi 2, ze względu na niedoszacowanie liczby mieszkańców w wieku produkcyjnym mobilnym.

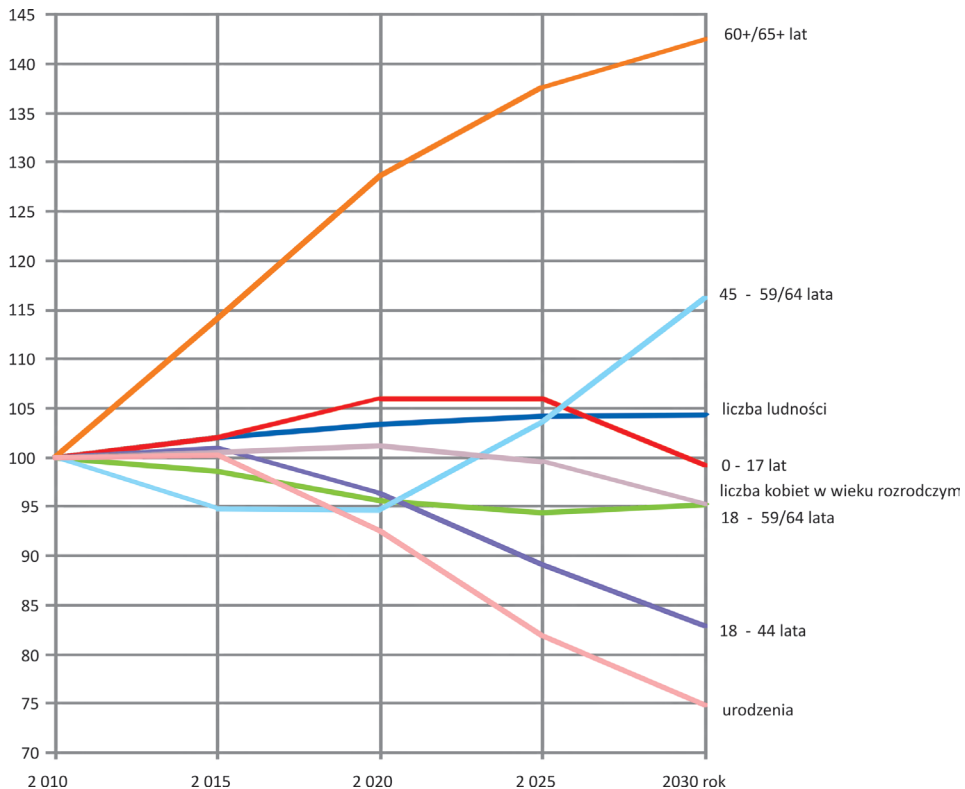

Źródło: opracowanie własne.

skiego). Wyludnianie ma towarzyszyć regionom peryferyjnym, zwłaszcza w północnej części Mazowsza.

Równocześnie znacznym zmianom ulegać będzie struktura wieku. W skali całego województwa liczba osób w wieku poprodukcyjnym ma wzrosnąć o blisko 400 tys., czyli aż o 40%. W niektórych powiatach udział liczby mieszkańców w tym wieku zbliży się lub na-

Ryc. 6. Tendencje rozwoju wskaźników liczby oraz wybranych zdarzeń i cech struktury demograficznej w latach 2010-2030. Rok 2010 = 100.

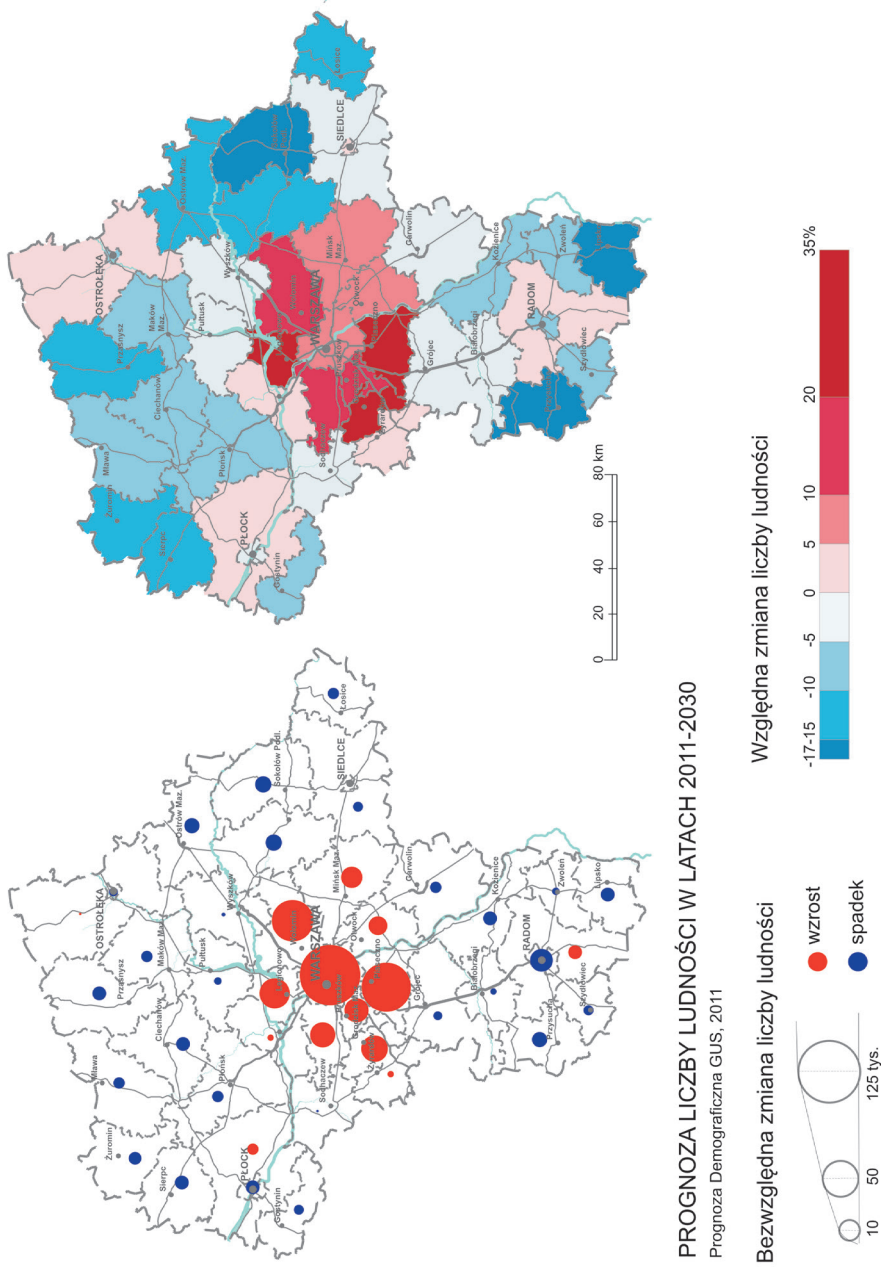

Źródło: opracowanie własne według prognozy GUS z lipca 2011 roku.

wet przekroczy poziom 30% (powiat lipski), przy średniej dla regionu wynoszącej 24,2%. Tendencje rozwoju struktury demograficznej, zgodnie z najnowszą prognozą GUS, przedstawiono na ryc. 6 i 7.

Można sądzić, że w stosunku do prognozy GUS, rejestrowana liczba mieszkańców wzrośnie w nieco większym stopniu. Wynika to z faktu, że niedoszacowanie liczby mieszkańców województwa mazowieckiego jest prawdopodobnie większe (120-220 tys. osób niezameldowanych w województwie), niż szacunkowa nierejestrowana migracja zagraniczna o charakterze trwałym (100-150 tys. osób zameldowanych w granicach regionu). Znacznie większe rozbieżności dotyczą poszczególnych regionów. W porównaniu do prognozy należy spodziewać się większej depopulacji powiatów peryferyjnych, zwłaszcza na północy województwa, oraz ujawniania się z czasem osób zamieszkałych, ale niezameldowanych w stolicy i jej strefie podmiejskiej.

Ryc. 7. Przewidywane zmiany liczby ludności w województwie mazowieckim według powiatów w latach 2011-2030.

Źródło: M. Stępniański i in. [2012] na podstawie prognozy GUS z lipca 2011 roku.

W strukturze wieku wystąpi starzenie się populacji (przeciętnie do około 140% stanu obecnego zwiększy się w najbliższych dwóch dekadach liczba osób w wieku poprodukcyjnym), najbardziej dotkliwe w regionach peryferyjnych. Trzeba to interpretować jako największe zagrożenie rozwojowe, wymagające z jednej strony wspierania atrakcyjności zamieszkania na tych obszarach (zastopowanie „ucieczki” migracyjnej), a z drugiej – przygotowania infrastruktury społecznej do zwiększonego zapotrzebowania na usługi opieki i ochrony zdrowia. Możliwości zahamowania procesów depopulacji i starzenia się społeczeństwa, poprzez działania samorządu, wydają się jednak ograniczone, gdyż najwięcej zależy od przełamania negatywnych zjawisk drugiego przejścia demograficznego i pobudzenia rozwoju gospodarczego, a te w największym stopniu są zdeterminowane polityką na szczeblu krajowym, a dopiero w drugiej kolejności - wewnętrzną polityką regionalną i lokalną samorządów wojewódzkich i gminnych.

Liczba osób w wieku produkcyjnym utrzyma się na podobnym poziomie (według GUS – spadnie o około 200 tys. osób), ale tylko wskutek przesuwania się kolejnych roczników do kategorii niemobilnej (45-60/65+). W kategorii mobilnej (18-44) nastąpi stagnacja lub najbardziej prawdopodobny lekki spadek (według GUS – silny spadek z 416 do 288 tys. osób).

Silniejszy spadek nie obejmie kategorii wieku przedprodukcyjnego, w tym zwłaszcza subkategorii wieku szkolnego (0-14 lat), wskutek przesuwania się kolejnych roczników obecnego mikrowyżu, wyrównujących z nawiązką przechodzenie obecnej młodzieży do wieku produkcyjnego. W najbliższej dekadzie będzie nawet obserwowany lekki przyrost liczby tych osób (do około 2015-2020 roku), a następnie spadek. W roku 2030 należy jednak przewidywać głębszy spadek liczby tych osób, niż prognozuje GUS (779 tys. w wieku 0-14 lat), o ile nie wystąpią pozytywne zmiany w zachowaniach prokreacyjnych.

Depopulacja i starzenie się społeczeństwa pociągną za sobą dalsze deformacje struktury płci, w tym zwiększenie się dysproporcji kobiet i mężczyzn w wieku matrymonialnym (wiek produkcyjny mobilny w jego młodszych rocznikach). W związku z różnicami w długości życia kobiet i mężczyzn narodzi się problem jednoosobowych gospodarstw domowych tych pierwszych.

Zmiany w strukturze biologicznej, w tym wieku ludności, wymagać będą przeobrażeń sieci ochrony zdrowia i opieki społecznej oraz dostosowania komunikacyjnego, w celu polepszenia dostępności przestrzennej. Niewątpliwie, niezależnie od rozwoju sytuacji, konieczne jest bardziej skoordynowane i kompleksowe podejście do organizacji komunikacji publicznej, a zwłaszcza rozwoju systemów szynowych w aglomeracji warszawskiej oraz transportu publicznego na obszarach peryferyjnych.

Równocześnie poziom urodzeń spadnie, ale nie tak drastycznie, jak wynika to z prognoz GUS. Przemawia za tym pewna rezerwa osób niezameldowanych, ale pozostających faktycznie w granicach województwa. Najtrudniej przewidywać poziom dzietności, który w największym stopniu będzie uwarunkowany kulturowo. Ponadto, pomimo wydłużania się długości życia, stopa zgonów będzie rosła, w oczywisty sposób nawiązując do zwiększającej się populacji osób starszych.

Podsumowanie

Województwo mazowieckie jest obszarem silnie zróżnicowanym społeczno-demograficznie. Wymaga to odmienności polityki przestrzennej i regionalnej, w nawiązaniu do specyfiki funkcjonalno-osadniczej i uwarunkowań historyczno-kulturowych.

Naczelną prawidłowością historyczną jest cykliczność procesów demograficznych, nawiązujących do kolejnych wyżów i niżów demograficznych, z tendencją do zmniejszania amplitudy natężenia zdarzeń demograficznych.

Podstawową prawidłowością przestrzenną, w skali województwa, jest monocentryczność osadnicza i ogniskowanie procesów demograficznych, w tym przemieszczeń ludnościowych, w nawiązaniu lub podporządkowaniu względem aglomeracji warszawskiej.

Podstawową prawidłowością przestrzenną w skali lokalnych zurbanizowanych układów osadniczych jest wewnętrzna dekoncentracja i rozpraszanie miejsc zaludnienia, skutkująca pogarszaniem się efektywności systemów infrastruktury społecznej i ogólnie jakości życia. Natomiast w przypadku wiejskich, w tym peryferyjnych układów osadniczych, obecne silne rozproszenie jest korzystnie, ale zbyt wolno pomniejszane.

Głównymi problemami demograficzno-społecznymi są niski przyrost lub ubytek naturalny oraz odpływ ludnościowy z obszarów peryferyjnych w kierunku Warszawy, skutkujące w wymiarze przestrzennym depopulacją i chaotyczną koncentracją, a w aspekcie jakościowym – starzeniem się ludności, przyrostem jednoosobowych gospodarstw domowych oraz zaburzeniami struktury płci, w tym zwłaszcza maskulinizacją w młodych kategoriach wieku na peryferyjnych obszarach wiejskich (19-34 lata).

Nadrzędnym strukturalnie procesem, warunkującym osłabienie dynamiki demograficznej, są głębokie zmiany kulturowo-obyczajowe, związane z tzw. drugim przejściem demograficznym, uzewnętrzniające się zwłaszcza na modernizujących się najszybciej obszarach zurbanizowanych, oraz trudna sytuacja ekonomiczno-zawodowa i mieszkaniowa osób młodych. Obydwa czynniki skutkują spadkiem dzietności i nie zapewniają prostej zastępowalności pokoleń, przyczyniając się do zaburzeń w strukturze demograficznej i geograficznej.

Nadrzędnym przestrzennie procesem warunkującym przebieg niekorzystnych procesów demograficznych jest polaryzacja społeczno-gospodarcza, sprzyjająca efektom wymywania i koncentracji, w tym silnym selektywnym przemieszczeniom ludności o charakterze osiedleńczym. Skala i natężenie obserwowanych, a zwłaszcza obiektywnie spodziewanych w najbliższych dwóch dekadach, problemów ludnościowych i społecznych, skłania do uznania obecnego stanu na obszarach peryferyjnych za kryzys demograficzny. Niezależnie od oceny tego stanu, konieczne jest pilne przygotowanie programu aktywizacji tych obszarów i łagodzenia skutków depopulacji.

Trzeba też podkreślić, że trwałe i efektywne ograniczenie negatywnego oddziaływania zjawisk związanych z drugim przejściem demograficznym, jak się wydaje, może mieć miejsce jedynie w przypadku uruchomienia realnego programu ogólnokrajowej polityki prorodzinnej, podobnie, jak wskazują sukcesy na tym polu w krajach zachodnich. Potrzebna jest też aktywna polityka samorządowa, w postaci np. ułatwień dla rodzin posiadających więcej

dzieci (realizowana tylko przez nieliczne samorządy). Konieczne jest ponadto sprzyjanie tzw. klimatowi prorodzinnemu w kulturze codziennej za pośrednictwem mediów i poprzez inicjację różnego rodzaju przedsięwzięć o społeczno-publicznym charakterze.

Poziom ogólnej ruchliwości społecznej (w sensie przemieszczeń o charakterze rezydencjonalnym) spadnie ze względu na wyczerpywanie się zasobów migracyjnych na tradycyjnych obszarach źródłowych, ale może być to hamowane podażą miejsc pracy w Warszawie, przy równoczesnym tamtejszym starzeniu się społeczeństwa i zapotrzebowaniu na pracę. Natomiast stosunkowo trudne są do ustalenia wahania migracji rezydencjonalnych i zjawiska suburbanizacji, które w chwili obecnej są wyraźnie ograniczane utrudnieniami komunikacyjnymi, związanymi z dojazdami do pracy.

W kontekście przemieszczeń ludnościowych nie należy się spodziewać istotnego wzrostu migracji zagranicznych ani w zakresie odpływu, ani też w zakresie napływu. Zwiększony odpływ zagraniczny może wystąpić w wyniku zdarzeń katastrofalnych, takich jak silniejsze załamanie gospodarcze. W takiej sytuacji należałoby się jednak spodziewać równoczesnego wzrostu zainteresowania nie tylko zagranicą, ale i alternatywnie, aglomeracją warszawską.

O ile nie nastąpią silniejsze zmiany kulturowe, utrzymana zostanie klasyczna struktura płci i wieku migrantów, z nadwyżką kobiet i osób w wieku około 20-30 lat. Należy spodziewać się też kontynuacji sekwencji przyczynowo-skutkowej migracji, najpierw polegającej głównie na wyjazdach młodzieży do większych miast w celu zdobywaniu wykształcenia, a następnie, po ukończeniu studiów wyższych, pozostawaniu w tych ośrodkach akademickich dla dalszej kariery zawodowej. Podobnie, ze względów majątkowych nie należy się spodziewać zmian w migracjach z dużych miast do ich stref podmiejskich (przesunięcie do kategorii 30/35-45/50 lat). Ponadto z punktu widzenia kształtowania się zasobów na rynku pracy, w perspektywie najbliższych dwóch dekad, najistotniejszy jest wyraźny wzrost średniej mediany wieku w kategorii osób w wieku produkcyjnym.

W związku ze znaczeniem obecnych i prognozowanych niekorzystnych tendencji, konieczna jest poprawa statystyki publicznej w celu rzetelnego i wyczerpującego monitoringu zjawisk i procesów demograficznych, w tym szczególnie, odnośnie faktycznych stanów liczby mieszkańców na danym obszarze oraz rzeczywistej ruchliwości ludności.

Wnioski wypracowane dla województwa mają częstokroć charakter uniwersalny i mogą być wykorzystane w studiach krajowych, w tym zwłaszcza w polityce demograficznej, regionalnej i przestrzennej państwa.

LITERATURA

Bijak, J., Kicinger, A., Kupiszewski, M., współpraca Śleszyński, P., 2007, *Studium metodologiczne oszacowania rzeczywistej liczby ludności Warszawy*, „CEFMR Working Papers”, z. 2, Środkowoeuropejskie Forum Badań Migracyjnych, Warszawa.

Bujała, B., 2006, *Przestrzenne zróżnicowanie źródeł utrzymania ludności w województwie mazowieckim*, „Rocznik Żyrardowski”, t. 4, s. 275-294.

- Czerwińska-Jędrusiak, B. (red.), 2003, *Raport z wyników spisów powszechnych 2002 – województwo mazowieckie. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2002, Powszechny Spis Rolny 2002*, Urząd Statystyczny w Warszawie.
- Eberhardt, P., 1985, *Miejski system osadniczy funkcjonalnego makroregionu Warszawy*, (w:) *Studia nad funkcjonalnym makroregionem Warszawy. II*, „Biuletyn Informacyjny”, z. 48, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 9-24.
- Gałązka, A., 1998, *Sytuacja mieszkaniowa ludności aglomeracji warszawskiej w latach 1970–1988. Zróznicowania przestrzenne i tendencje zmian*, „Prace Geograficzne”, t. 169, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Gawryszewski, A., 2005, *Ludność Polski w XX wieku*, „Monografie”, t. 5, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Grochowski, M., Zegar T., 2004, *Mazowsze – polaryzacja potencjału rozwojowego a gospodarowanie przestrzenią w regionie*, (w:) *Przekształcania regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych. Regionalny wymiar integracji europejskiej*, Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, s. 189-200.
- Kałuża, D., 2004, *Wpływ odległości na przemieszczenia wewnętrzne ludności w województwie warszawskim*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej w Łodzi. Seria 3. Nauki Ekonomiczne i Informatyka”, z. 1, s. 25-34.
- Komosińska, W., Polanowska, E. (oprac.), 2003, *Mieszkania – województwo mazowieckie. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2002, Powszechny Spis Rolny 2002*, Urząd Statystyczny w Warszawie.
- Komosińska, W., Zawadzka, J. (kier.), 2003, *Ludność i gospodarstwa domowe związane z rolnictwem – województwo mazowieckie. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2002, Powszechny Spis Rolny 2002*, Urząd Statystyczny w Warszawie.
- Korcelli, P., 1987, *Growth fluctuations and alternative trajectories of future population change: a case study of Warsaw region*, „Papers of Regional Science Association”, vol. 61, s. 131-144.
- Korcelli, P., 1989, *Zmiany układu migracji w regionie miejskim Warszawy*, „Prace Geograficzne”, t. 151, s. 107-120.
- Korcelli, P., 1995, *Agglomeracje miejskie w latach 90. Powolny wzrost, umiarkowana polaryzacja*, „Biuletyn KPZK PAN”, t. 157, s. 43-58.
- Korcelli, P., 1997, *Warszawa i aglomeracja warszawska: tendencje, perspektywy, zagrożenia rozwoju*, (w:) P. Korcelli (red.), *Agglomeracje miejskie w procesie transformacji: III*, „Zeszyty IGiPZ PAN”, t. 43, s. 5-18.
- Kuciarska-Ciesielska, M. (kier.), 2003, *Gospodarstwa domowe i rodziny – województwo mazowieckie. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań, Powszechny Spis Rolny 2002*, Urząd Statystyczny w Warszawie.

- Kupiszewski, M., Bijak, J., 2006, *Ocena prognozy ludności GUS 2003 z perspektywy aglomeracji warszawskiej*, CEFMR Working Papers, Środkowoeuropejskie Forum Badań Migracyjnych, Warszawa.
- Lisowski, A., 2004, *Zmiany warunków życia w aglomeracji warszawskiej w latach 1995-2000*, (w:) J. Jażdżewska (red.), *Zróżnicowanie warunków życia ludności w mieście. XVII Konwersatorium Wiedzy o Mieście*, Wydawnictwo UŁ, Łódź, s. 67-76.
- Lisowski, A., 2010, *Suburbanizacja w obszarze metropolitalnym Warszawy*, (w:) S. Ciok, P. Miłoś (red.), *Przekształcenia struktur regionalnych. Aspekty społeczne, ekonomiczne i przyrodnicze*, Uniwersytet Wrocławski, Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego, Wrocław, s. 93-108.
- Lisowski, P., 2000, *Radom – w blasku czy cieniu Warszawy?*, „*Studia Regionalne i Lokalne*”, t. 4, z. 4, s. 113-132.
- Lusawa, R., 2004, *Wpływ procesów migracyjnych na warunki rozwoju rolnictwa województwa mazowieckiego*, „*Roczniki Nauk Rolniczych*”, Seria G, t. 91, z. 1, s. 65-73.
- Łotocki, Ł., 2008, *Sytuacja demograficzna, społeczna i ekonomiczna subregionu warszawskiego w świetle analizy danych zastanych*, Projekt badawczy „Pracodawca – Pracownik. Inwestycja w kapitał ludzki”, realizowany w ramach działania 2.1 ZPORR „Rozwój umiejętności powiązany z potrzebami regionalnego rynku pracy i możliwości kształcenia ustawicznego w regionie”, <http://wup.mazowsze.pl/new/images/warszawa/WM/analiza%20danych%20zastanych%20-%20region%20warszawski.pdf>.
- Mączewski, K., Strzelecki, P., 2007, *Zagadnienia demograficzne w Mazowieckim Systemie Informacji Przestrzennej*, *Przegląd Geodezyjny*, nr 6, s. 10-18.
- Mirowski, W., 1986, *Niektóre społeczne i demograficzne aspekty depopulacji wsi w województwach białkopodlaskim i siedleckim na tle powiązań z Warszawą*, (w:) *Studia nad funkcjonalnym makroregionem Warszawy. III*, *Biuletyn Informacyjny*, 53, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 163-177.
- Potrykowska, A., 1983, *Współzależności między dojazdami do pracy a strukturą społeczną i demograficzną regionu miejskiego Warszawy w latach 1950-1973*, „*Dokumentacja Geograficzna*”, z. 2, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Potrykowska, A., 1992, *Spatial demographic trends and patterns in the Warsaw urban region*, „*Geographia Polonica*”, t. 59, s. 127-142.
- Potrykowska, A., 1997, *Procesy ludnościowe w regionie miejskim Warszawy*, (w:) *Przyrodnicze i społeczne walory Mazowsza w dobie restrukturyzacji. 46 Zjazd Polskiego Towarzystwa Geograficznego, Rynia nad Zalewem Żegrzyńskim, 18-21 września 1997 r. Wystąpienia*, Oddział Akademicki Polskiego Towarzystwa Geograficznego, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych UW, Rynia-Warszawa, s. 201-209.
- Potrykowska, A., 2000, *Struktura przestrzenna migracji w regionie miejskim Warszawy*, „*Przegląd Geograficzny*”, t. 72, z. 4, s. 467-478.

Potrykowska, A., Śleszyński, P., 1999, *Migracje wewnętrzne w Warszawie i województwie warszawskim*, „Atlas Warszawy”, t. 7, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa.

Potyra, K.J. (kier.), 2003, *Ludność. Stan oraz struktura demograficzna i społeczno-ekonomiczna – województwo mazowieckie. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2002, Powszechny Spis Rolny 2002, Urząd Statystyczny w Warszawie*.

Problematyka społeczna w województwie mazowieckim – diagnoza, 2000, Diagnoza społeczna Mazowsza, II, Mazowieckie Centrum Polityki Społecznej, Warszawa.

Rykiel, Z., Żurkowa, A., 1981, *Migracje między miastami: systemy krajowe i regionalne*, (w:) K. Dziewoński i P. Korcelli (red.), *Studia nad migracjami i przemianami systemu osadniczego w Polsce*, „Prace Geograficzne”, t. 140, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa, s. 138-188.

Rynek pracy województwa mazowieckiego, Raporty roczne za lata 2000-2007 (lata wydania 2001-2008), Wojewódzki Urząd Pracy w Warszawie, Warszawa.

Sakson, B., 1998, *Szacunek rzeczywistej liczby Polaków, którzy opuścili kraj w latach 1981-1989 na podstawie danych Systemu Ewidencji Ruchu Paszportowego*, „Studia Demograficzne”, t. 131, z. 1, s. 27-66.

Smętkowski, M., 2003, *Polaryzacja procesów rozwoju w regionie metropolitalnym Warszawy*, (w:) I. Jażdżewska (red.), *Funkcje metropolitalne i ich rola w organizacji przestrzeni*, Konwersatorium Wiedzy o Mieście, Katedra Geografii Miast i Turyzmu UŁ, Łódź;

Stępiak, M., Deręgowska, A., Śleszyński P., 2012, *Atlas. Społeczno-demograficzny rozwój Mazowsza*, MBPR, Warszawa.

Strzelecki, Z., Kucińska, M., 2006, *Żywiotowe rozprzestrzenianie się metropolii warszawskiej*, (w:) S. Kozłowski (red.), *Żywiotowe rozprzestrzenianie się miast. Narastający problem aglomeracji miejskich w Polsce*, „Studia nad zrównoważonym rozwojem Komitetu «Człowiek i Środowisko» PAN”, 2, Białystok-Lublin-Warszawa, s. 125-149.

Sztanderska, U., 2001, *Rynek pracy na Mazowszu: szanse i zagrożenia*, „Studia Regionalne i Lokalne”, z. 4, s. 193-220.

Śleszyński, P., 2004, *Demograficzne przesłanki rozwoju rynku mieszkaniowego w aglomeracji warszawskiej*, „Przegląd Geograficzny”, t. 76, z. 4, s. 493-514.

Śleszyński, P., 2009, *Dostępność metropolii jako warunek konkurencyjności polskiej przestrzeni*, „MAZOWSZE Studia Regionalne”, t. 2, s. 53-71.

Śleszyński, P., 2010, *Aktualne i spodziewane tendencje demograficzne w rozwoju obszaru metropolitalnego Warszawy*, opracowanie wykonane na zlecenie Urzędu m.st. Warszawy, maszynopis, 92 s.

SUMMARY

This article presents the most important results from the report module with the same title, which is implemented in the project "Socio-demographic determinants of Mazovia development" (Development Trends of Mazovia). It was shown that Mazowieckie voivodship is an area of socio-demographically highly diverse. This requires a diversity of regional and spatial policy in relation to the specific functional settlement and historical and cultural backgrounds. The chief historical correctness is the cyclical nature of demographic processes referring to successive highs and lows of the demographic trend, towards reducing the amplitude of demographic events. The essential correctness of the spatial scale of the region is monocentricity settlement and focus of demographic processes, including the displacement of population, in connection with or subordination to the Warsaw agglomeration. In addition, the scale and intensity of the observed, especially objectively expected in the next two decades, population and social problems gives rise to the current state of remote areas as a demographic crisis. Independently of this state, it is urgent to prepare a program of activation of these areas and mitigate the effects of depopulation. Applications developed for the region are often universal and can be used in national studies, especially in politics demographic, regional and spatial state.

dr hab. Przemysław Śleszyński prof. IGiPZ PAN, specjalizuje się w zagadnieniach geografii społeczno-ekonomicznej i politycznej oraz gospodarki przestrzennej, w tym związanymi, z rozwojem miast i regionów, procesami demograficznymi oraz zagospodarowaniem przestrzennym; autor ponad 200 publikacji z tego zakresu, w tym 14 monografii; kierownik lub ekspert w ponad 50 projektach naukowych i naukowo-praktycznych dla instytucji międzynarodowych, rządowych, samorządowych i podmiotów komercyjnych.